

Az Országos Széchényi Könyvtár ritka Luther-nyomtatványairól

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Az Országos Széchényi Könyvtár a magyar irodalom és könyvkiadás emlékeinek, valamint a magyar vonatkozású műveknek szisztematikus gyűjtése mellett alapításától (1802) kezdve igyekezett megszerezni a leglényegesebb külföldi nyomtatványokat is. Elsősorban azokat a műveket, amelyek az egyetemes kultúráról áttekintést nyújtottak, illetve az új politikai és szellemi mozgalmak terjesztésében fontos szerepet tölthettek be. E tervszerű gyűjtőtevékenység eredményeként jött létre a 16. századi külföldi nyomtatványok (antikvák) impozáns gyűjteménye, amely kereken 340 Luther-nyomtatványt foglal magában. Köztük számos olyan — ma már ritka — Luther-kiadványt, amely a 16. században Magyarországon is lényegesen hozzájárult az ország szellemi arculatának átalakulásához.

A Luther-nyomtatványok máig fennmaradt példányairól teljességre törekvő áttekintés érthetően nem készült. Egy ilyen jellegű vállalkozáshoz a világ valamennyi könyvtárában számba kellene venni a Luther-életművet reprezentáló, szinte felmérhetetlen mennyiségű nyomtatvány-anyagot. Luther Márton történelmet és társadalmat formáló eszméit egyébként is műveinek korai kiadásai ismertették meg Európa-szerte. Nyilván hasonló megfontolásból kiindulva határozott úgy a kiváló német nyomdászattörténész, Josef Benzing, hogy *csupán* a Luther életében megjelent kiadásokról állít össze bibliográfiát.

A Helmut Claus közreműködésével 1966-ban megjelent és kereken 3700 kiadást leíró *Lutherbibliographie* ma világszerte ismert, alapvető kézikönyv.¹ Nemcsak azért, mert mintaszerű leírásokat közöl a reformátor halála (1546) előtt forgalomba került Luther-kiadásokról, hanem azért is, mert tételenként lelőhelyeket is felsorol. Ezekből az adatokból — ha nem is teljes értékűen, hiszen számos könyvtár anyagát nem ismerhették a szerkesztők — tájékozódni lehet az egyes kiadások ritkaságáról. Azok a nyomtatványok ugyanis, amelyek a *Lutherbibliographie* című munkában példány nélkül, vagy csupán egy-két lelőhellyel szerepelnek, általában ritka Luther-kiadásoknak tekinthetők. Ilyen megfontolás alapján kívánunk az

1. Benzing, Josef: *Lutherbibliographie. Verzeichnis der gedruckten Schriften Martin Luthers bis zu dessen Tod. Unter Mitarbeit von Helmut Claus.* Baden-Baden, 1966.

alábbiakban némi tájékoztatást adni arról, hogy az Országos Széchényi Könyvtár antikva-gyűjteménye milyen nemzetközi értékű Luther-kiadásokat foglal magában.

Fennmaradásának körülményei miatt érdemel első helyen említést egy eléggé megviselt töredék, amelyet régebben kötéstáblából áztattak ki.² A két ívből (méretük kb. 210×320 mm) álló fragmentum nem forgalomba került nyomtatványból származik, hanem makulatúraként kerülhetett a könyvkötőhöz. Címlapja ugyan sérült, mégis egyértelműen megállapítható, hogy Luther „*Ein einfeltige weise zu beten*” című munkájának a lipcsei Bärwald-nyomdában készült, 1546. évi, nyolcadretű kiadásából való a töredék, amely a nyomtatvány A1, A4, A5, A8 és B1, B4, B5 és B8 levelének szövegét tartalmazza. A nemzeti könyvtárban e Luther-mű teljes szövege, vagyis más kiadása nincsen meg. Pedig Luthernek ez az írása még életében tizennégyszer jelent meg.³ Első, rövidebb változata 1535-ben egyszerre három városban — Wittenbergben, Nürnbergben és Augsburgban került a közönség elé. Először a wittenbergi Lufft-nyomda hozta forgalomba s ugyanitt jelent meg első ízben a mű bővített szövegváltozata is.⁴ Ez utóbbit 1536 és 1546 között még nyolcszor újranyomták. Két utánnyomás a Luther művek terjesztésében eléggé élen járó wittenbergi Lufft-nyomdában jelent meg s ugyanitt készült 1536-ban a mű egyetlen alnémet kiadása.⁵ 1537-ben aztán latinul is a közönség elé került a népszerű Luther-írás, amelyet Johann Freder fordításában Nickel Schirlentz wittenbergi sajtója adott közre.⁶

Mivel Luther műveit nemcsak hazájában, hanem Európa-szerte élénk érdeklődés fogadta, ennek a művének több ezer példányát is szinte szétolvasták az új eszmék hívei és ellenzői. A *Lutherbibliographie* ugyanis öt kiadásából csupán 1—1 lelőhelyet említ, kettőnél pedig azt jegyzi meg, hogy egykor megvolt a berlini Staatsbibliothekban. Ezek egyikével azonos az ismertetett töredék, amely tehát a mű 1546. évi lipcsei kiadásának elveszett, vagy lappangó példányát pótolja.⁷

Hasonló mértékben ritkaság Luther „*Von weltlicher Obrigkeit*” című munkájának a reformáció németalföldi hívei számára lefordított kiadása (Ant. 3090/8).⁸ A mű megírásához a közvetlen okot az a rendelkezés szolgáltatta, amely megtiltotta Luther *Új Testamentum*-ának szász földön való terjesztését.⁹ Az egyházi és világi hatalmak hatáskörének problematikája azonban már korábban foglalkoztatta Luthert. Ismert tanítása — a *Lehre von den zwei Reichen* — szerint az Isten a világot kétféleképpen kormányozza: az igehirdetők végzik nevében a lelki irányítást, a világi hatalmak pedig a társadalom kormányzását. A „*Von weltlicher Obrigkeit*” bevezető

2. Jelzete: Ant.. 9226.

3. Benzing: *Lutherbibliographie* 3148—3160.

4. Uo. 3148 és 3151.

5. Az alnémet kiadást l. Benzing: *Lutherbibliographie* 3159.

6. Benzing: *Lutherbibliographie* 3160.

7. Uo. 3158.

8. Benzing: *Lutherbibliographie* 1520.

9. *Martin Luther 1483—1546. Dokumente seines Lebens und Wirkens.* Összeállította: Gottfried Börnert, Rudolf Engelhardt... Weimar, 1983. 135. l. 92.

maße iren rabe / böse anschlege
vnd practiken. zu nicht vnd zu
schanden / das vber sie selbs aus
gehe / wie Psalm viij. singet / A
men

te III. Bitte.

Unser teglich Brot gib
uns heute. Vnd sprich /

Ach lieber Herr Gott Vater /
gib auch deinen segen / in die
zeitlichen leiblichen leben / vnd
vns gnediglich den lieben Frie
den / behüt vns für krieg vnd vn
friede. Gib vnsern lieben Herrn
Kaiser glück vnd heil wider seine
feinde / Gib im weisheit vñ ver
stand das er sein irdisch reich rä
siglich vnd glückseliglich regire.
Gib

Ein einseitige

weib. v beten / für

guten

vnd.

D. Mart. Luth.

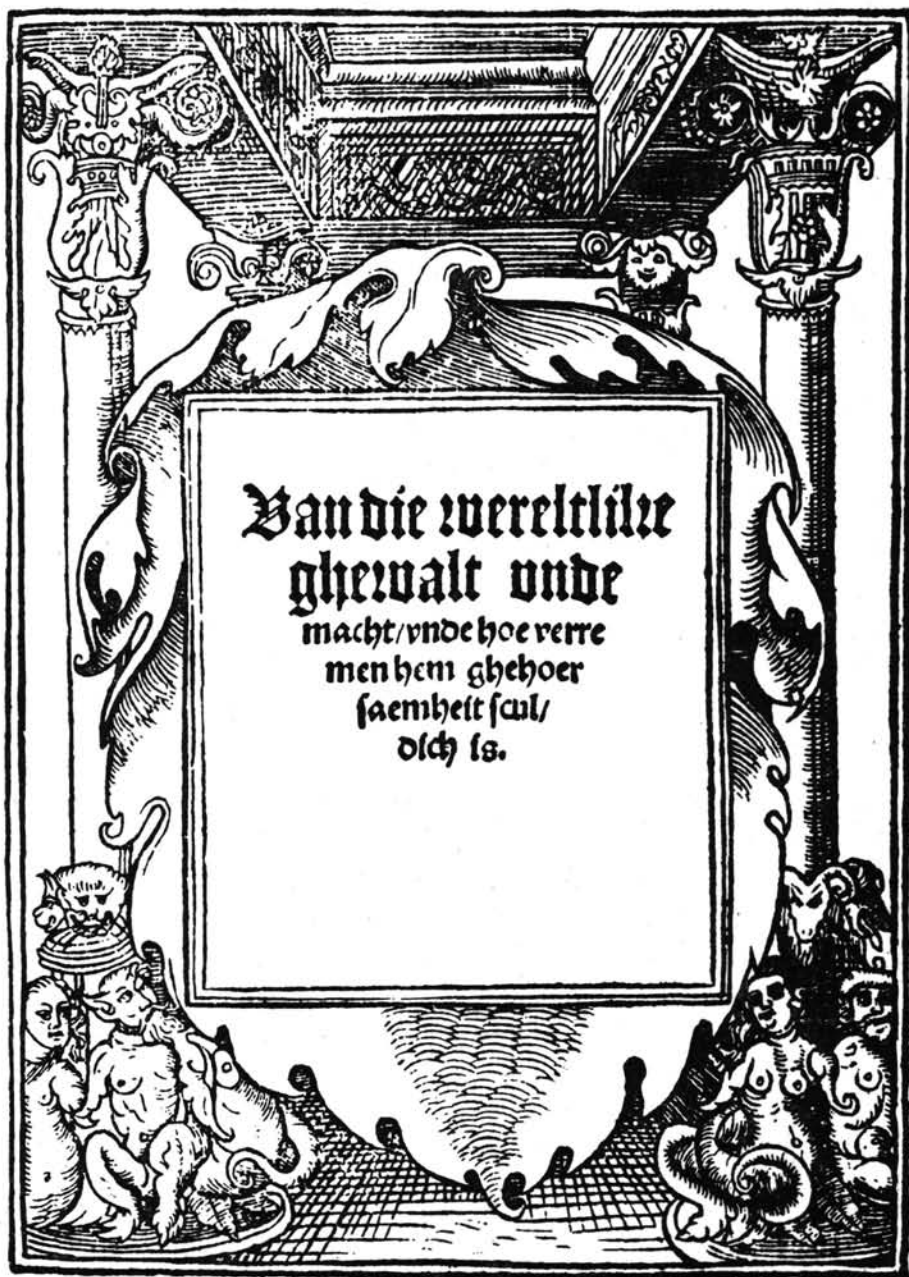
Leipzig.

M. D. XLVI.

soraiban Luther maga utal arra, hogy egy korábbi munkájában — az „*An den christlichen Adel deutscher Nation*”-ban — kifejtette már, hogy mi lenne a kötelessége a világi hatalomnak.¹⁰ Ebben a művében fogalmazta meg a reformáció társadalmi és művelődési programját, részletesen kifejtve, hogy a fejedelmek és más világi felsőségek kötelessége az iskolák állítása és fenntartása, a könyvtárak szervezése és gyarapítása, a szegény sorsú ifjak iskoláztatása, valamint a nőnevelés szorgalmazása.¹¹ Újabb munkájában azért — folytatja Luther a „*Von weltlicher Obrigkeit*” bevezetésében — más szempontból világítja meg a világi hatalom kötelességeit: azt kívánja összefoglalni, hogy mi nem tartozik e hatalom hatáskörébe „was sie auch lassen und nicht tun sollen.”¹² Luthernek ez a műve is élénk visszhangot váltott ki. Különösen azt a nézetét vitatták, hogy a hatalommal visszaélők is Isten akaratából kormányozzák a népeket és így velük szemben csupán a passzív ellenállás engedhető meg.¹³ Az aktuális társadalmi problémákat tárgyaló mű egyetlen éven belül, 1523-ban tizenegyszer jelent meg.¹⁴ Első három kiadását a wittenbergi Nickel Schirlentz-nyomda adta közre, majd különböző városokban — Erfurtban, Strasbourgban, Speyerben, Augsburgban és Wittenbergben — készültek az egymást gyors ütemben követő utánnomatok. A legutolsó 1524-ben Wittenbergben, a mű Johann Lonicer által készített latin fordítása pedig 1525-ben a strasbourgi Herwagen-sajton jelent meg.¹⁵ Ugyancsak egyszer került a közönség elé a németalföldi hívek nyelvére fordított kiadás, amelyből a *Lutherbibliographie* csupán az egykor Berlinben, a Staatsbibliothekban meglevő példányt említi.¹⁶ Ennek a ritka kiadásnak a teljes példánya maradt fenn az Országos Széchényi Könyvtárban.

A „*Van die wereltlike ghewalt vnde macht*” című, fametszetes címlapke-rettel kiadott nyomtatványt a szakirodalom egy nevét eltitkoló, hamburgi nyomdásznak tulajdonítja. Korábban az antwerpeni Johann Hoochstraten-nel próbálták azonosítani az ismeretlen nyomdászt, újabban viszont elfogadottabb az a nézet, mely szerint a zwollei Simon Corver állhatott a névtelen hamburgi sajtó élén.¹⁷ A nyomda csupán két évig — 1522—1523-ban — működött s mindössze 16 munkát adott közre. Mivel e sajtó céltudatosan a reformáció eszméit terjesztette, a szakirodalom többnyire a „*Presse der Ketzer*” elnevezéssel tárgyalja az ismeretlen hamburgi nyomdász tevékeny-

10. Az „*An den christlichen Adel deutscher Nation*” 1520. évi wittenbergi Ramminger-kiadásának jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban: Ant. 4500. — Aland, Kurt: *Luther Deutsch. Die Werke Martin Luthers in neuer Auswahl für die Gegenwart*. Bd. 2. Stuttgart, 1962. 157—170. l.
11. Botta István: *A reformáció és a nyomdászat Magyarországon*. MKSz 1973. 271—274.
12. Az 1523. évi Nickel Schirlentz-féle wittenbergi kiadásban I. Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 2739/2/ A 2 verzó levél.
13. *Martin Luther 1483—1546* i. m. 135. l. 92.
14. Benzing: *Lutherbibliographie* 1508—1516, 1518, 1520.
15. Uo. 1517, 1519.
16. Uo. 1520.
17. Kayser, Werner—Dehn, Claus: *Bibliographie der Hamburger Drucke des 16. Jahrhunderts*. Hamburg, 1968. 5—6. l.

ségét és sajtótermékeit. A „*Presse der Ketzer*” kiadványaként ismerteti a *Lutherbibliographie* is a szóban levő hamburgi Luther-nyomatványt.¹⁸

A „*Van die wereltlike ghewalt vnde macht*” című Luther-kiadás azonban nemcsak nyomdászattörténeti szempontból értékes röpirat. A reformáció gyors németalföldi elterjedésére következtethetünk ugyanis abból, hogy Luthernek ez a valóságos társadalmi konfrontációt kiváltó műve kelet-németalföldi (ost-niederländisch) fordításban is forgalomba került. Ezt a kiadást nyilván olyan társadalmi rétegek vásárolták meg, amelyek sem latinul, sem németül nem értettek jól s így az új vallási és politikai nézetekről legbiztosabban anyanyelvükön tájékozódhattak.

A „*Presse der Ketzer*”-sajtó ismertetett kiadványa egy értékes gyűjteményes kötet része. Az igénytelen külsejű kötetben a hamburgi röplapon kívül további közel egykorú tíz nyomtatvány maradt fenn. Közvetlen a hamburgi Luther-kiadás után olvasható ugyanennek a műnek az alnémet fordítása, amely 1523-ban Johann Loersfeld erfurti sajtóján jelent meg.¹⁹ Ez a „*Un werlyker ouericheyt*” című kis füzt is ritka a *Lutherbibliographie* szerint, amelyben csak az Országos Széchényi Könyvtár és a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek szerepel lelőhelyként.

A kötetbe egyesített további Luther-nyomatványok közül ritkaságából adódó értéke miatt is figyelmet érdemel a gazdag és a Lázárról szóló példabeszéd lutheri értelmezésének első alnémet kiadása — „*Eyn Sermon vp dat Euangelion van dē Ryken māne vñ armē Lasare* [Erfurt, Johann Loersfeld, 1523], valamint a gyónásról szóló beszéd egyetlen alnémet fordítása: „*Eyn Sermon van dem Sacrament der Bothe*” [Halberstadt, Lorenz Stuchs, 1521.]²⁰ A *Lutherbibliographie* mindkét nyomtatvány lelőhelyeként csupán az Országos Széchényi Könyvtárt és a koppenhágai Kongelige Bibliotek-et említi. Hase bibliográfiája viszont az erfurti kiadásból még egy berlini és egy hamburgi példányt is számon tart.

Kevésbé ritka a kötet további három Luther-nyomatványa: „*Ein Sermon auff das Euangelion Am Sonntag nach Epiphanie*” [Wittenberg, Melchior Lotter jun. 1523];²¹ — „*Die artickel warumb die zwen Christliche Augustiner münch zu Brussel verprandt sind*” [Wittenberg, Nickel Schirlentz, 1523];²² — „*Eyn predigt vnd warnung, sich zu hüten für falschen Propheten*” (Wittenberg, Georg Rhau, 1525).²³ A három mű közül az Európa-szerte megdöbbenést keltő brüsszeli inkvizíció-perhez kapcsolódó Luther-irat talált a legnagyobb érdeklődésre. Az 1523. július 1-én a brüsszeli városháza előtt máglyahalált halt két ágostonrendi szerzetes — Heinrich Vos és Johann van Eschen — ugyanis elsőként szenvedett mártíromságot a reformáció esz-

18. Benzing, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden, 1963. 168–169. l.

19. Benzing: *Lutherbibliographie* 1518.

20. Uo. 1390. és 478. Az első nyomtatványból a további berlini és hamburgi példányt említi: Hase, Martin von: *Bibliographie der Erfurter Drucke von 1501–1550*. Nieuwkoop, 1968. 661.

21. Benzing: *Lutherbibliographie* 1739.

22. Uo. 1659.

23. Uo. 2062.

méiert.²⁴ Luther e hír hatására írta első egyházi énekét — „*Hübsch Lied von den zweien Marterern Christi, zu Brüssel von den Sophisten zu Löwen verbrannt*” — és a németalföldi keresztényekhez intézett levelét, amely 1523-ban tizenegyszer jelent meg.²⁵ A kötetünkben fennmaradt, „*Die artickel*” címkezetű nyomtatvány ennek a Luther-iratnak második kiadása, s így a reformáció németalföldi elterjedésének egyik korai dokumentuma.

Tájékozott könyvgyűjtő és egyben a reformáció lelkes híve köthette egybe a felsorolt Luther-műveket az Ant. 3090 jelzetű kötet további nyomtatványaival, mert ez utóbbiak szerzői is kivétel nélkül a korabeli ún. „eretnek”-irodalom neves képviselői. Az első kolligátum a reformáció angliai előfutárának, a pápai hatalmat egyházi és világi vonatkozásban egyaránt hevesen támadó John Wiclifnek a „*Dialogorum libri quattuor*”-ja (Worms, Peter Schöffler, 1525). Az Ulmból elűzött luteránus teológustól, Heinrich Kettenbachtól származik a harmadik kolligátum, az „*Eyn Sermon wedder des Pawestes köken predyger to Vlm*” (Erfurt, Johann Loersfeld, 1523). Ez az alnémet kiadás is meglehetősen ritka. Martin von Hase a korai erfurti nyomtatványokról közreadott bibliográfiájában csupán Berlinben, Helmstedtben, Koppenhágában (2 pld.) és Wolfenbüttelben említ belőle összesen öt példányt.²⁶

A kötet 10. kolligátumának szerzője Johann Brenz luteránus teológus, aki az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűléstől kezdve a tridenti zsinatig számos conciliumon vett részt. Pályafutásában V. Károly császár seregeinek hallei győzelme hozott döntő változást, amikor is menekülnie kellett s több művét óvatosságból álneven adta közre. A kötetben fennmaradt „*Uon milternng (!) der fursten gegen den auffrürischē Bawre*” ([Erfurt, Johann Loersfeld], 1525.) című munkája a német parasztháború visszhangjának történeti értékű emléke, amely számos kiadásban került a közönség elé.²⁷

Ugyancsak a német parasztháború eseményeihez kapcsolódó és az elnyomott társadalmi rétegek érdekeit védő röpirat az Ant. 3090 kötet 7. kolligátuma, a „*Dye Grundtlichen Vnd rechten haupt Artickel aller Baur-schafft*” címkezetű, mindössze hat levélből álló nyomtatvány. Az általában „*Zwölf Artikel*” címmel említett mű a német parasztság alapvető követeléseinek első megfogalmazása. Ismeretlen szerzőjének, a Luther tanítását követő prédikátorok egyikének, nyilván az volt a célja, hogy mindenki számára érthetően foglalja össze azokat a szempontokat, amelyek alapját képezhetik a földbirtokosok és a parasztság között kialakult, tarthatatlan jogi állapot megszüntetésének. Bár a „*Zwölf Artikel*” terjesztését röviddel megjelenése után — 1525. március 24-én Münchenben — betiltották,²⁸

24. *Martin Luther 1483–1546*. i. m. 136. l. 93.

25. Benzing: *Lutherbibliographie 1658–1668*.

26. Hase i. m. 649.

27. Köhler, W.: *Bibliographie Brentiana*. Nieuwkoop, 1963. 10. — Claus, Helmut: *Der deutsche Bauernkrieg im Druckschaffen der Jahre 1524–1526*. Gotha, 1975. 172.

28. Schottenloher, Karl: *Flugblatt und Zeitung. Ein Wegweiser durch das gedruckte Tagesschrifttum*. Berlin, 1922. 105–106. l.

a röpiratként forgalmazott mű 1525-ben kereken 25 kiadást ért meg.²⁹ A parasztság követeléseit közreadó nyomdászok következetesen elhallgatták nevüket ezeken a röpiratokon. Az egyetlen kivétel a regensburgi Kohl-nyomda volt, amely három alkalommal is teljes nyomda-megjelöléssel hozta forgalomba a betiltott munkát.³⁰ Az Ant. 3090 kötetben fennmaradt kiadást 1525-ben az augsburgi Ramminger-nyomda adta közre. Helmut Claus a „Zwölf Artikel” kiadásainak felsorolásakor ezt a nyomtatványt az első helyen ismertette.³¹

Az Országos Széchényi Könyvtár egy újabb ritka Luther-kiadására ismét a *Lutherbibliographie* „Ehemals Berlin SB” lelőhely-adata hívta fel a figyelmünket.³² A „Römscher key. Maiestat verhörung Rede vnd widerrede Doctor Martini Luters” című nyomtatvány (Ant. 3376,2) az 1521. évi wormsí birodalmi gyűlésről készült beszámoló. Az 1520-as és 1521-es év eseményei döntő fontosságúak voltak Luther életében és a reformáció elterjedése szempontjából is. Luther megidézése a wormsí birodalmi gyűlésre annak a pápai rendeletnek a következménye volt, amelyben X. Leó pápa 1520. június 15-én kiközösítés terhe mellett felszólította Luther Mártont, hogy negyven napon belül vonja vissza tanítását.³³ Ennek a pápai ediktumnak az eredménytelensége miatt idézte meg V. Károly császár Luthert a wormsí birodalmi gyűlésre, hogy ott saját személye és a birodalmi rendek előtt nyilatkozzék a reformátor a római egyház által kifogásolt művei és nézetei visszavonásáról, illetve fenntartásáról: „im zu fragen und zu hören, ob er derselben wort, schriften und bücher gestendig sein und die widerruffen oder darauf beharren wölle oder nit.”³⁴ Luther pártfogói ellenzése dacára megjelent a birodalmi gyűlésen, de sem kinyomtatott műveit nem tagadta meg, sem nézeteit nem vonta vissza.

A nemcsak német földön, hanem Európa-szerte érdeklődéssel kísért wormsí birodalmi gyűlési kihallgatásról különböző címmel és nyelven jelentek meg a hosszabb-rövidebb tudósítások. A „Römischer Kai. Mt. verhörung” címkezetű híradást 1521-ben ötször adták közre.³⁵ A német nyelvű, első három kiadást Hans von Erfurt wormsí nyomdász hozta forgalomba; az Ant. 3376 jelzetű kötetünkben levő — azonos témájú — nyomtatványt pedig Bázelen Pamphilus Gegenbach sajtója dobta piacra. A magyar nemzeti könyvtáron kívül megvan e ritka Luther-kiadás a British Library-ben is.

Régóta nem ismert példányt a *Knihopis* szerkesztősége sem az Országos Széchényi Könyvtár egyik Luther-nyomtatványából, a „Die drei Symbola oder Bekenntnis des Glaubens Christi” egyetlen cseh nyelvű kiadásából.³⁶ Legalább is erre következtethetünk abból a tényből, hogy a *Knihopis*

29. Claus i. m. 4—28.

30. Uo. 18, 19, 27.

31. Uo. 4.

32. Benzing: *Lutherbibliographie* 936.

33. *Martin Luther 1483—1546*. i. m. 83. l. 48.

34. Uo. 94. l. 57. — A Luther-megidézést ismerteti: Friedenthal, Richard: *Luther. Sein Leben und seine Zeit*. München, 1967. 327—339. l.

35. Benzing: *Lutherbibliographie* 933—937.

36. Uo. 3271.

Römischer Key. Maie

stat verhörung Rede vnd widerrede Doctor Martini Luters Augustiner ordens zu Wittbergk / in gegenwürt der Churfürsten / Fürsten vnd Stenden des heyligen Keychs / auff dem Reichs tag zu Wurmbz beschähen. Im Jar. M. D. LXXi.

ban a címlapon olvasható évszám. A Knihopis-utalásban ugyanis a dátum 1534, míg példányunk címlapján az 1538-as évszám látható. Nyilván a *Knihopis* által átvett leírás évszáma téves, mert Luthernek ez a műve — a „*Die drei Symbola*” — 1538-ból való.³⁸ A cseh kiadás 1545-ben Prostějovban jelent meg, de az utolsó levélen olvasható kolofon a nyomdászt nem nevezi meg.³⁹ 1545-ben — ismereteink szerint — csak Johann Günther sajtója működött a városban. A Nürnbergben tanult, kitűnő nyomdász 1544-ben telepedett meg Prostějovban, miután a város korábbi könyvnyomtatója, Jan Olivetský Olmützbe távozott.⁴⁰ Johann Günthert jó felkészültségű, gondos nyomdászként méltatja a szakirodalom. Ízléssel tipografizált, szép kis nyomtatvány Luther Márton „*Die drei Symbola*” című munkájának most ismertetett cseh nyelvű kiadása is.

A cseh nyelvű ritka Luther-nyomtatványunk csak egyik gyöngyszeme az Ant. 6494 jelzetű kis kötetnek, amely Ribay György gyűjteményéből került az Országos Széchényi Könyvtárba. A neves könyvgyűjtő és antikvárius külföldi tartózkodásait, utazásait is felhasználva, szisztematikusan gyarapította ritkaságokban sem szűkölködő gyűjteményét. Ezt a fatáblára vont bőrkötéssel védett kis kötetét 1794-ben vásárolhatta. Legalább is ezzel a dátummal írta be a nevét a kötet csaknem valamennyi nyomtatványának a címlapjára. Joggal féltette a többnyire kis terjedelmű munkákat, mert szinte valamennyi nemzetközi értékű ritkaság. A két cseh nyelvű Savonarola-kiadás közül az egyik egyetlen prágai lelőhellyel szerepel a *Knihopis*-ban, a másikat példány nélkül ismerteti az említett cseh nemzeti bibliográfia.⁴¹ Ugyancsak lelőhely nélkül publikálta a *Knihopis* a kötetünkben fennmaradt cseh nyelvű Erasmus-kiadást⁴², valamint Matouš Hradecký „*Kázanií učiněné troje*” című munkájának két kiadását.⁴³ Az értékes kis műveket a kötet egyik korai tulajdonosa köttethette össze, mert a hat könyvritkaság nem azonos nyomdában készült s együttesük így kiadói kolligátumnak nem tekinthető. Külön érdekessége a kötetnek, hogy hat nyomtatványa közül öt prostějovi nyomdából való. Az 1545-ben megjelent Luther-kiadást Johann Günther adhatta közre, míg a későbbi négy prostějovi nyomtatványban Kašpar Aorgus neve szerepel. Aorgus egy ideig Johann Güntherrel dolgozott együtt, majd annak távozása után, a Günthernyomda felszerelésének egy részével önálló nyomdászként működött Prostějovban.⁴⁴

Visszatérve az Országos Széchényi Könyvtárban meglévő Lutherkiadások áttekintésére, azt állapíthatjuk meg, hogy a *Lutherbibliographie*

38. Benzing: *Lutherbibliographie* 385. l.

39. Borsa, Gedeon—Käfer, István: *Katalóg starých českých a slovenských tlači do roku 1800 v Országos Széchényi Könyvtár v Budapešti. Az Országos Széchényi Könyvtár régi cseh és szlovák nyelvű nyomtatványainak katalógusa 1800-ig.* Budapest, 1970. 614. sz.

40. Volf, Josef: *Geschichte des Buchdrucks in Böhmen und Mähren bis 1848.* Weimar, 1928. 181—182. l.

41. *Knihopis* 15.230 és 15.229. — Borsa—Käfer 998, 997.

42. *Knihopis* 2349. — Borsa—Käfer 268.

43. *Knihopis* 3201, 3202. — Borsa—Käfer 367, 368.

44. Volf i. m. 182. l.

lelőhely-adatai alapján olyan sok nyomtatványunk tekinthető ritkaságnak, hogy ezeket a továbbiakban csak rövid címleírással soroljuk fel.

Luther-kiadások, amelyeket a Lutherbibliographie csupán az Országos Széchényi Könyvtár lelőhellyel ismertet:

Widder den rechten auffrurischen, verretherschen vnd mordischen Radschlag der gantzen Meintzischen pfafferey, Vnterricht vnd warnunge. [Wittenberg, Michael Lotter, 1526.] OSZK Ant. 2821.

Lutherbibliographie 2288.

Der Prophet Habacuc deutsch. Basel, Adam Petri, 1526.
OSZK Ant. 5985/2.

Lutherbibliographie 2304.

Epistola Martini Lutheri ad Henricū VIII. Kraków, Hieronymus Vietor, [1527]. OSZK Ant. 5063.

Lutherbibliographie 2396.

Warnunge Doct. Martini Luther an seine liebe Deutschen... [Nürnberg, Johann vom Berg és Ulrich Neuber, 1546.] OSZK Ant. 2619.

Lutherbibliographie 2917.

További példány a British Library-ben. Ld. BMC German 576. 1.

A Lutherbibliographie-ben egyetlen külföldi lelőhellyel ismertetett Luther-kiadások az Országos Széchényi Könyvtárban:

Ein Freihait des Sermons Bebstlichen ablas vnd gnad belangent. Augsburg, Jörg Nadler, 1520. Wien NB. OSZK Ant. 3402.

Lutherbibliographie 191.

Ain anzaigung wie Doctor Martinus Luttther zu Wurms auff dem Reichs tag eingefaren... [Landshut, Johann Weissenburger, 1521.] Weimar LB OSZK Ant. 4513.

Lutherbibliographie 932.

Von der Beycht: ob die der Bapst macht habe zu gebieten. [Strasbourg, Johann Prüss, 1522.] Colmar StB. OSZK Ant. 3451.

Lutherbibliographie 957.

A Lutherbibliographie-ben csupán két lelőhellyel — egy külföldi intézmény és az Országos Széchényi Könyvtár — publikált kiadások:

Ain gute trostliche predig: von der wirdigen beraitung zu dem hochwirdigen Sacrament. Augsburg, Silvan Otmar, 1520. London BL, OSZK Ant. 3383.

Lutherbibliographie 155.

(E)In kurtze vnderwisung Wie man beichtē sol. [Strasbourg, Johann Knobloch, 1520.] Freiburg UB. OSZK Ant. 3404.

Lutherbibliographie 292.

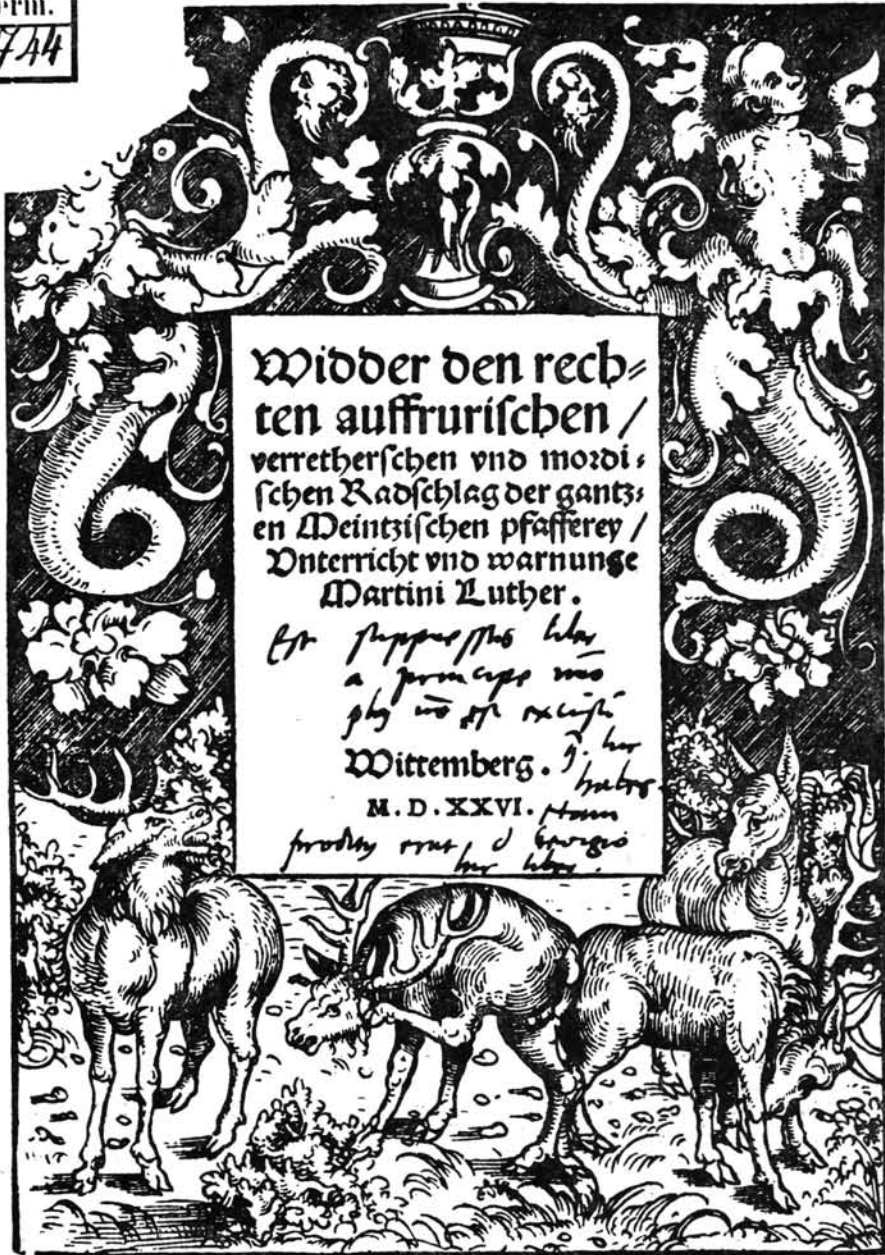
Eyn Sermon van dem Sacrament der Bothe. [Halberstadt, Lorenz Stuchs, 1521.] Kopenhága KB. OSZK Ant. 3090 (5).

Lutherbibliographie 478.

Ain vnderricht der beycht kinder über die verboten büecher. [Augsburg, Jörg Nadler, 1521.] Stuttgart LB. OSZK Ant. 4510.

Lutherbibliographie 841.

Germ.
2744

Widder den rech-
ten auffrurischen /
verretherschen vnd mordi-
schen Radschlag der gantz-
en Meintzischen pfafferey /
Vnterricht vnd warnunge
Martini Luther.

*Et supponit librum
a principio vno
qly in ope exiit
Wittemberg. J. her
M. D. XXVI. Anno
proditus vno d. Georgio
her librum.*

Eyn Sermon vp dat Euangelion van dē Ryken māne vñ armē Lasaro.
[Erfurt, Johann Loersfeld, 1523.] Kopenhága KB. OSZK Ant. 3090 (2).
Lutherbibliographie 1390.

További példány Berlinben és Hamburgban. Ld. Hase 661. sz.

Van wertlyker euericheyt, wo verne men ör gehorsam schuldich sy. [Erfurt, Johann Loersfeld, 1523.] Wolfenbüttel HAB. OSZK Ant. 3090 (9).
Lutherbibliographie 1518.

EPISTOLA MARTINI LV
theri, ad Henricū. VIII. Angliæ ac Frā
ciæ Regem &c. In qua ueniā petit
eorum quæ prius stultus ac præ
ceps in eūdem regem effude
rit: offerens palinodiam se
cantaturum.

RESPONSIO DICTI IN
uictissimi Angliæ ac Franciæ Regis:
defensoris fidei, ac domini Hyber
nariæ &c. ad singula præfa
tæ epistolæ capita.

1 5 2 76

Cracouiæ apud Hieronymum
Victorem.

Von ehesachen. Zwickau, Wolfgang Meyerpeck, 1530. Frankfurt a. M.
StUB. OSZK Ant. 5942

Lutherbibliographie 2868.

Zwen trostbriewe, geschriben an... Herrn Joachim Churfürstē, ... vom
Türcken zuge. D. Martin Luther. Philip Melanthon. Nürnberg, Johann vom
Berg és Ulrich Neuber, [c. 1545.] Wolfenbüttel HAB. OSZK Röpl. 147.

Lutherbibliographie 3524.

Warnunge

Dott. Martini Luther/an
seine liebe Deutschen/vor etlichen Sa-
ren geschriben auff disen fall/so die feynde
Christlicher warheyt dise Kirchen vnd
Land/darinne reyne lehr des Euan-
gelij geprediget wirt/mit Krieg
vberziehen/vnd zer-
stören wolten.

Mit einer Vorrede
Philippi Melancthon.

Witteberg.

M. D. XLVI.

A Lutherbibliographie-ben csak két külföldi lelőhellyel ismertetett, de az Országos Széchényi Könyvtárban is meglevő Luther-kiadások:

Ein sermon von dem ablaß vnd gnade. [Nürnberg, Jobst Gutknecht, 1518.] Gotha LB. London BL. OSZK Ant. 4501.

Lutherbibliographie 98.

Doctor Martin Luthers vnderrichtung, vff etlich Artickel, die in von seinen mißgünnern vffgelegt vnnd züge messen werden. [Strasbourg, Johann Grüninger.] 1523. London BL. Wien NB. OSZK Ant. 2752 (13).

Lutherbibliographie 306.

Ein heilsams Büchlein... von der Beycht gemacht. [Strasbourg, Johann Knobloch.] 1520. Gotha LB. Wien NB. OSZK Ant. 2739 (13).

Lutherbibliographie 626.

An den Cristlichen Adel deütscher Nation: von des Christlichen stands besserüg. [Augsburg, Melchior Ramminger, 1520.] London BL. München SB. OSZK Ant. 4500.

Lutherbibliographie 688.

Doctor Martin luthers Augustiners erbieten. [Augsburg, Sigmund Grimm és Marx Wirsung, 1520.] London BL. München SB. OSZK Ant. 4507.

Lutherbibliographie 701.

De abroganda missa privata...sententia. [Wien, Johann Singriener.] 1522. London BL. Wien NB. OSZK. Ant. 2613.

Lutherbibliographie 999.

Eyn Sermon. Von der Entpfahung vnd zubereyttung, deß hochwirdigen Fronleychnams Iesu Christi. Zwickau, Jörg Gastel, [1524.] Göttingen UB. Wigan Haigh Hall. OSZK Ant. 2740 (3).

Lutherbibliographie 1755.

Catechismus minor. Nürnberg, Friedrich Peypus, 1532. München SB. Nürnberg StB. OSZK Ant. 5902 (1).

Lutherbibliographie 2655c.

A Lutherbibliographie-ben csupán három lelőhellyel — két külföldi intézmény és az Országos Széchényi Könyvtár — publikált kiadás:

Eyn Sermon vō der Beycht vñ dem Sacrament. Item Vom brauch vñ bekentnüß Christlicher freyheytt. [Strasbourg, Matthias Schürer örökösei, 1525.] Augsburg SuStB. Wittenberg LH. OSZK Ant. 3386.

Lutherbibliographie 1976.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy az Országos Széchényi Könyvtár régi állománya számos ritka Luther-kiadást foglal magában. Kimagasló értékei között kell számon tartanunk azt a négy Luther-nyomatványt, amelyből Josef Benzing *Luther-bibliográfiája* egyetlen létező példányt sem említ. Ugyanez vonatkozik arra a további négy Luther-kiadásra, amelynek leírásánál a *Lutherbibliographie* egyedül az Országos Széchényi Könyvtárt jelöli meg lelőhelyként. Újabb értékcsoportot alkotnak azok

a nyomtatványok, amelyekből a *Lutherbibliographie*-ben és jelen áttekintésben csupán két, illetve három példány került publikálásra.

Nyilvánvaló, hogy a *Lutherbibliographie* összeállítói nem a ma ismert példányok, hanem a Luther-kiadások feltárásában törekedtek a lehető legnagyobb teljességre. Adataikat azonban olyan nagy német könyvtárak és neves külföldi intézmények állományából gyűjtötték, amelyekben világviszonylatban a legtöbb korai német nyomtatvány maradt fenn. Ennek ellenére tudatában voltak annak, hogy még a ritka Luther-kiadások is fellelhetők további könyvgyűjteményekben. Ugyanez érvényes az Országos Széchényi Könyvtár állományából most ismertetett ritkaságokra is.⁴⁵

A lelőhely nélkül, vagy csupán egy-két külföldi lelőhellyel publikált nyomtatványok újabb példányainak feltárása — úgy véljük — mindenképpen elősegíti a Luther-életművel való foglalkozást. A ritka Luther-kiadások számbavételének módszere pedig talán arra is felhívja a figyelmet, hogy milyen sokféleképpen hasznosítható információt nyújtanak az olyan kiváló bibliográfiai, mint Josef Benzing és Helmut Claus munkája. Az ilyen

45. Mivel a 16. századi nyomtatványok nem ritkán ezer—kétezer közötti példányszámban jelentek meg, számos kiadás megvan Európa csaknem valamennyi jelentősebb könyvtárában. Ennek a ténynek az ismeretében már a tíznél kevesebb példányban ismert kiadások is könyvritkaságnak tekinthetők. Ennek ellenére nem iktattuk be áttekintésünkbe, csupán itt soroljuk fel azokat az ugyancsak ritka Luther-kiadásokat, amelyek a *Lutherbibliographie*-ben említett lelőhelyeken kívül megvannak a British Library-ben, továbbá még amerikai, illetve cambridge-i könyvtárakban. A felsorolt könyvtárak állományáról az alábbi katalógusok adnak megbízható tájékoztatást: *Short-title catalogue of books printed in the German-speaking countries and German books printed in other countries from 1455 to 1600 now in the British Museum.* (Rövidítve: BMC German.) London, 1962. — Adams, H. M.: *Catalogue of books printed on the continent of Europe, 1501—1600 in Cambridge libraries.* I—II. Cambridge, 1967. — *The National Union Catalog pre-1956 imprints.* 1—685, Suppl. 686—754. köt. London, 1969—1981.

Decem Praecepta Vuittenbergensi praedicata populo. Leipzig, Valentin Schumann, 1519. Aschaffenburg, Hofb. Wien NB. OSZK Ant. 3382., valamint BMC German p. 550., *National Union Catalog* L-0567846 (2 pd.).

Lutherbibliographie 195.

Vermanunge zum Gepet, wider den Türcken. [Nürnberg, Johann Petreius], 1541. Coburg LB. München SB. OSZK Ant. 2715/2/, továbbá BMC German p. 572., *National Union Catalog* L-0571651 (2 példányt említ, de bizonytalan — Benzing 3381 vagy 3382 — meghatározással).

Lutherbibliographie 3381.

Ein schoner Sermon, vff Sontag nach dez Christag gepredigt zu Wittenberg. Jena, Michel Buchfurer, 1524. Arnstadt KiB. Harvard Coll. Libr. OSZK Ant. 2740/4/, továbbá BMC German p. 588 és *National Union Catalog* L-0570954.

Lutherbibliographie 1836.

Martini Lutheri De confessione & Eucharistiae Sacramento, De usu & confessione Christianae libertatis, sermo. (Ford.: Johann Lonicer.) [Strasbourg, Johann Herwagen, 1524.] Freiburg UB. Wien NB. OSZK Ant. 6014. továbbá *National Union Catalog* L-0570362 (4 pd.)

Lutherbibliographie 1980.

Vom kriege widder die Türcken. Wittenberg, Hans Weiß, 1529. Göttingen UB. München SB. OSZK Ant. 3482., továbbá BMC German p. 572. Adams L-2020., *National Union Catalog* L-0571753 (4 pd.).

Lutherbibliographie 2703.

típusú bibliográfiák ugyanis hozzásegítik a régi könyvgyűjtemények gondozóit ahhoz, hogy nemzetközi szinten értékeljék a kérdéses témakörbe tartozó nyomtatványokat s a művek tartalmi-eszmei jelentőségén túlmenően, a kiadás ritkaságát is felismerve részesítsék fokozottabb védelemben a kimagasló könyvértékeket.

VON DEN SELTENEN LUTHERDRUCKEN DER NATIONALBIBLIOTHEK SZÉCHÉNYI ZU BUDAPEST

E. SOLTÉSZ

Außer der systematischen Erwerbung der Literatur- und Druckschriften Ungarns sowie der ausländischen Hungarica-Veröffentlichungen bemüht sich die ungarische Nationalbibliothek von ihrer Gründung (1802) an, auch die wertvollsten ausländischen Drucke anzuschaffen. Besondere Aufmerksamkeit wurde immer den Werken gewidmet, die über die Kultur der gesamten Menschheit einen Überblick boten, oder die in der Verbreitung der neuen politischen und geistigen Bewegungen eine wichtige Rolle spielten. Im Rahmen dieser Erwerbungsstätigkeit entstand — unter anderem — die imposante Sammlung der ausländischen Druckschriften des 16. Jahrhunderts, die rund 340 Luther-Ausgaben umfaßt.

Da Luthers reformatorische Tätigkeit und sein schriftstellerisches Werk nicht nur in Deutschland, sondern auch in ganz Europa großes Interesse erregte, wurden seine Schriften oft in mehr als zehn Ausgaben veröffentlicht. Die in mehreren Tausend Exemplaren herausgegebenen Lutherschriften wurden aber von den Anhängern bzw. Gegnern der Reformation fast zerlesen. Diese Tatsache widerspiegelt sich in der ausgezeichneten *Lutherbibliographie*, die — unter Mitwirkung von Helmut Claus — von dem anerkannten Forscher der Geschichte der deutschen Buchdruckerkunst, Josef Benzing, zusammengestellt wurde. Mehrere Lutherausgaben sind nämlich in dieser Bibliographie ohne heute vorhandene Exemplare oder nur mit einigen Standorten beschrieben. In der *Lutherbibliographie* sind die Lutherausgaben solcher großen Bibliotheken registriert, in welchen die meisten deutschen Druckschriften zu finden sind. Demgemäß können die Lutherausgaben, die in dieser Bibliographie bloß mit einigen-auch heute vorhandenen-Exemplaren erwähnt sind, als Raritäten betrachtet werden.

In diesem Aufsatz wird von den seltenen Lutherausgaben berichtet, die in der ungarischen Nationalbibliothek der Forschung zur Verfügung stehen. Zu diesen Raritäten gehören vor allem die vier Lutherausgaben, die in der *Lutherbibliographie* nur mit einem ehemals vorhandenen Exemplar erwähnt sind (S. *Lutherbibliographie* Nr. 3158, 1520, 936, 3271). Drei von diesen Schriften Martin Luthers erörtern wichtige aktuelle Ereignisse bzw. Probleme der 1520-er Jahre. Die Schrift „*Von weltlicher Obrigkeit*“ führt die Pflichten der weltlichen Machthaber auf und das Werk „*Die grundlichen und rechten Hauptartikel*“ faßt die grundlegenden Forderungen — die sog. „*Zwölf Artikel*“ — der deutschen Bauernschaft zusammen. Die dritte Lutherausgabe veröffentlicht einen Bericht über Martin Luthers Verhör am Wormser Reichstag (1521).

Von weiteren Seltenheiten der ungarischen Nationalbibliothek, — die in diesem Aufsatz in einer Liste aufgezählt sind — verdienen vor allem die Drucke eine besondere Aufmerksamkeit, die in der *Lutherbibliographie* mit dem einzigen Standort „*Budapest, Széch. Bibl.*“ erwähnt sind.